על איכה ועל מדרשיה

נדבכי מקרא

הרב ישעיהו הדרי

במבנה מגילת איכה עסקו מפרשים ראשונים ואחרונים. הבחינות החיצוניות של הקינות משקפות, בין באופן ישיר ובין בצורה עקיפה, תכנים פנימיים וערכים מהותיים בנושא החורבן.

צורת האלפא-ביתא בשלושה מתוך חמשת פרקי מגילה, יחודו של פרק ג׳ בעל הא"ב המשולש, ומספר פסוקי פרק ה׳ – עשרים ושתים, כמספר אותיות הא"ב, משך את תשומת לב המעיינים מאז ימי הקדמונים.

כמובן שיש לצורה חיצונית זו גם נמוק בעל גון טכני, במגמה להקל על הזכרון, שהרי קינות אלו היה להם שמוש אף בתפילה ובעבודת ד׳ בביהכ"נ, אלא שלמרות זאת לא נעשה הדבר בצורה מלאכותית, אדרבה, יופי פיוטי כבוש בתוך המסגרת והוא רומז אף על מהלך פנימי-עיוני.

במדרש איכה (פרשה א׳ א׳) נחלקו ר׳ יהודה ור׳ נחמיה על לשון איכה, אם היא תוכחה או קינה וראה בתל"ת פ"א אות יח׳ שהסביר מחלוקתן אם הלשון היא עבר או הווה ובכך תלויה אף מחלוקתן בדבר התיחסות הדברים לתקופת יהויקים.

לנקודה זו מתיחסת אף השאלה בדבר זמן חבורם של הקינות למיניהן. ר׳ יהודה שמע בפרק א׳, בקינה הראשונה הדים לגלות יהויקים ויהויכין. לא נזכרת בה השחתת העיר ולא שרפת הבית, ולעומת זאת יש בה על ביזת כלי הקודש: "ידו פרש צר על כל מחמדיה", ורמז על עמון ומואב – "כי ראתה גוים באו מקדשה אשר צויתה לא יבואו בקהל לך". ואכן על יהויקים נמצא כתוב במלכים ב׳: וישלח ה׳ בו את גדודי כשדים... ואת גדודי בני עמון וישלחם ביהודה להאבידו".

ואילו בפרק ב׳ נזכרת העיר הנתונה במצור, ואין עדות לחורבן המקדש – אפשר שהיא נתחברה בארתן שנות המצור הכבד. לעומתו פרק ד׳, דן בשרפת המקדש, אלא שהבטוי "רוח אפינו משיח ה׳ נלכד בשחיתותם" ניתן להתפרש בפנים הרבה; לשיטת רש"י הוא יאשיהו שמותו הטראגי הטה את גלגלי ההיסטוריה הישראלית כלפי מטה, כרמוז בדברי הימים ב׳ "ויקונן ירמיהו על יאשיהו... והנם כתובים על הקינות". ואילו אבן-עזרא ראה בביטוי "רוח אפינו משיח ה׳" רמז לצדקיהו, ויש שהפליגו לגדליה בן אחיקם "אשר אמרנו בצלו נחיה בגוים".

פרק ה׳ מתפרש על פי שיטה זו כקינה שנתחברה במצרים ימים רבים אחר החורבן, כשאפשר היה להתבטא "אבותינו חטאו ואינם ואנחנו עונותיהם סבלנו", והנחה זו מסבירה אף את החריגה של הפרק ממסגרת הא"ב.

מכל הבחינות האמורות עומד פרק ג׳ בפני עצמו, השמוש ברובו בגוף ראשון, א"ב משולש, משקל הקינה ועוד, ובלשון חכמים: "ירמיהו כתב ספר קינות ושוב הוסיף עליו אני הגבר". יחידותו של פרק ג׳ יש בה ענין מיוחד לגבי המעיין בבעיות כבשונו של עולם.

יש מבני דורנו שהצביע על המבנה המשולש של פרק ג׳. ששים ושתה הפסוקים מתחלקים לשלושה שלישים. אותיות א׳ עד ז׳, אותיות ח׳ עד נ׳, אותיות ס׳ עד ת׳. בחלק הראשון בא תאור עומק היסורים של המקונן, ואילו בסופו באה עדות על המהפכה הנפשית המתחוללת בלבו. למהפכה זו ניתן ביטוי על-ידי שמוש במלים שוות בסוף חלק א׳ ובראשית חלק ב׳. אפשר להצביע על הבטויים "ותתח משלום נפשי" לעומת "כי לא יזנח לעולם ה׳". מכאן - "ואומר אבד נצחי ותוחלתי מד׳", ומאידך "זאת אשיב על לבי על כן אוחיל" ובהמשך: חלק ד׳ אמרה נפשי על כן אוחיל לו". המקונן קורא: "צפו מים על ראשי אמרתי נגזרתי" ולעומתו "קרבת ביום אקראך - אמרת אל תירא".

מתוך עומק הצרה, מהחורבן המוביל את המקונן את תהום היאוש, באה הרווחה בנפשו פנימה. החויה של הסובל המתחזק באמונתו, "חדשים לבקרים רבה אמונתך" - יונקת משרשיו העצמיים בלי סיוע מחוצה לו.

אולם דומה שחשיבותו היסודית של פרק ג׳ במגילת איכה היא בלשון היחיד שבראשיתו. נחומים חלקיים, נחמה פורתא, מוצא אדם בהרגשת השתוף בצערו, בצרת רבים מצוי מזור לפרט הסובל. גם אם יש למקדש פונקציה של צבור, של קהל, הוא משמש מקום מפגש של היחיד עם אלוקיו. חורבנו של המקדש, על כל המשמעויות הצבוריות והלאומיות שלו - הוא אסונו של האדם הבודד "אני הגבר ראה עני בשבט עברתו" "אותי נהג", "אך בי ישוב" וכו׳. מקבילים לכך מוצאים אנו בשירי המקדש שבתהלים בה ממוזגת "שמחתי באומרים לי בית ה׳ נלך" וכן בתהלים ל׳ "מזמור שיר חנוכת הבית" שנאמר כולו בלשון יחיד: ארוממך, שועתי, חייתני, וכו׳ ובדומה לו בתהלים פד׳ הפותח בלשון יחיד,"נכספה וגם כלתה נפשי לחצרות ה׳ לבי ובשרי ירננו אל אל חי", "אשרי אדם עוז לו בך". ורק אח"כ מסילות בלבבם "עברי בעמק הבכא" וכו׳. באיכה היחיד המקונן הופך להיות לפה לאומה כולה, צרת הרבים היא צרתו ונחמתם - נחמתו. קריאתו: השיבנו ה׳ אליך ונשובה חדש ימינו כקדם. כוללת פניה זו לעצמו ולצבור, הפרט והכלל נושאים במשא הסבל ומתנחמים בהבטחת העתיד.

כל השיטות בדבר חבורן של הקינות מתמקדות בתקופת שלהי הבית הראשון; אולם יש במקרא עדויות אף למה שהעסיק את אבותינו בראשית הבית השני. מתוך דברי זכריה בפרק ז׳ שועמים אנו על מנהגי האבילות בתשעה באב, כפי שהיו נוהגים בין בית ראשון לשני. המשלחת מגולת בבל אל הנביאים אשר בירושלים שואלת "האבכה בחדש החמישי הנזכר כאשר עשיתי זה כמה שנים", וברור שבמרשג בכיה בחדש החמישי הכוונה גם לאספות ועצרות שנערכו בבבל במקדשי המעט לזכרה של ירושלים וכך גם קוימה שבועת הגולים "אם אשכחך ירושלים".

מסתבר שפרט לאמירת מגילת קינות, היא מגילת איכה, הוסיפו הזקנים לספר מזכרונותיהם על ירושלים, גדלתה ותפארתה מחד, ומלחמותיה וחורבנה מאידך.

דברי זכרונות אלו כשהם שלובים בפסוקי הקינה הוו כנראה את היסוד למסורות וספורים שנשתמרו במסורת חז"ל מסביב למגילת איכה. כך שבחלקם יש בדברי חז"ל המתיחסים לחורבן בית ראשון להאיר ולהסביר מקומות קשים במגילה, ונוסף לכך יש באגדות חכמים ובעיטוריהם

לאיכה, משום פרשנות במיוחד על רקע תקופת חרבן בית שני וימי הגזירות שלאחר מכן. על כל אלה נוזחם בספורי המדרש ספורי זכרונות על תפארת ירושלים עד חורבנה בידי טיטוס ועל הפורענויות שעטו עליה.

מסורות חז"ל האמורות נסדרו בסדר מדרש איכה רבה, או איכה רבתי. הסבר הכנוי רבתי שנוי במחלוקת, יש מי שדעתו שיסודו בכתוב רבתי-עם שבראש המגילה ומכאן שמו של המדרש כולו, ואילו יש שראה בו הדגשה, איכה רבתי להוציא ממדרש איכה זוטא שהוא קטן בכמותו.

זמן סדורו של המדרש קדום הוא מאד לדעת הכל. קרוב לודאי שזמנו לאחר "בראשית רבה", ועוד לפני "ויקרא רבה". מ"מ הוא נסדר בא"י לאחר חתימת התלמוד הירושלמי דהיינו לפני כאלף ושש מאות שנה, וכמאה שנה לפני חתימת התלמוד הבבלי.

ר' שלמה בובר במבואותיו למדרש איכה רבתי ציין את המקורות שמהם שאב המסדר, וביניהם המשנה, התוספתא ומדרשי ההלכה מתקופת התנאים. מאידך שמש קובץ מדרשי זה מקור לעניינים רבים בהלכה ובאגדה לבאים אחריו. החל מהגאונים, עבור לתקופת הראשונים ועד לפוסקים האחרונים הביאו את דברי המדרש כאסמכתא לפסקי הלכה ועניני הגות.

בחלקו הראשון של המדרש נסדרו הפתיחות, ששם מיוחד יקבע להן. פתיחתא למדרש איכה רבתי, או פתיחתא דחכימי. ברוב הדפוסים נרשמו שלושים וארבע פתיחות, אולם ר' שלמה בובר, בהסתמך על כתבי יד שער שישנן שלושים ושש פתיחות, כמנין איכה בגימטריא, והם רמוזים בדברי איכה זוטא. א"ר שמעון בן פזי לשון איכה גימטריא ל"ו, כנגד ל"ו כריתות שנתחייבו ישראל. סיומה של כל פתיחה הוא על הרוב: כיון שחטאו-גלו, וכיון שגלו התחיל ירמי' מקונן עליהם איכה ישבה בדד. נראים הדברים, שפתיחה זו שמשה כהקדמה לחכמי התלמוד בבואם לקונן בליל תשעה באב, ופרט לנוסח הקבוע מימי בית ראשון - איכה, מצאו צורך נפשי לפתוח פתח אישי עצמאי לקינה המתחדשת.

קשר זה בין חורבן ראשון, שני ומגילות היסורים שלאחריהם באו לידי ביטוי אף במטבעות לשון וענין שיסודם במגילת איכה. דרך משל, תאור לציון כאלמנה היושבת בדד, חוזר בפי המקונן באיכה בגוונים רבים ושדנים על רקע חורבן בית ראשון, ואילו לאחר חורבן בית שני נשתמר לנו בספר חזון עזרא הוא עזרא הרביעי חזיון האשה השכולה והיא ציון, וכן בפסיקתא, כשהייתי עולה לירושלים נטלתי עיני וראיתי אשה אחת יושבת בראש ההר, לבושה שחורים ושערה סתור, צועקת ומבקשת מי ינחמנה. ואני צועק ומבקש מי ינחמני ואמרה לי אני אמך ציון ואף במטבע של אספסינוס שנטבע לכבוד כבושה של ירושלים, המפורסמת בשם "יהודה הכבושה" טבועה דמותה של אשה אלמנה היושבת בוכיה.

כיוצא בדבר נשתמר במדרש איכה רבתי נוסח דבריו של ריב"ז בהתיצבו לפני אספסינוס. על הפסוק היו צריה לראש שפירושו הפשוט אויביה שולטים עליה, דרשו חז"ל "כל מי שבא לצור על ירושלים נעשה ראש" וגם אם יש בדברים משום קינה מסתתרת מאחוריהם נחמה פורתא, אין ירושלים נופלת אלא בידי מי שהוא ראש לאומות העולם ומכאן הדרשה הנוספת, צריה

לראש זה נבוכדנצר, ד"א, זה נבוזראדן, ד"א, זה אספסינוס. ומכאן מובאים במדרש דברי האגדה על הפגישה בין רבן יוחנן בן זכאי לבין אספסינוס לרגלי חומות ירושלים, בתלמוד הבבלי כשמסופר על כך בלשון הארמית נאמר שריב"ז פתח ואמר: שלמא עלך מלכא, דהיינו שלום עליך המלך ואילו בנוסחאות מאוחרות של איכה רבתי - יחי מרי מלכא, ר"ל: יחי אדוני המלך, ואילו בנוסחאות בכתב-יד מצוטטת הפתיחה בארמית: ויוי דומיני אמפרטור, שמשמעה, יחי אדוני המושל, וקרוב לודאי שזה צטוט מדויק מדברי הפתיחה של רבן יוחנן בן זכאי. גישה זו של דרישת הכתובים לעומק רבדיה השונים ההיסטוריה נשנית פעמים הרבה באיכה רבתי מלת הפתיחה, איכה, הפכה לסמל המבטא את החורבן ואת המצב החדש שנוצר; התמיהה. היא סוף משמעו של הענין, הא כיצד, איכה אירע כזאת.

ומכאן דרשת ר' אבהו: אמר הקב"ה, אדם הראשון הכנסתיו לגן עדן וציויתיו ועבר על צוויי וגרשתיו ושלחתיו וקוננתי עליו איכה. ויאמר לו איכה-איכה כתיב, אף בניו הכנסתים לארץ ישראל וציויתים ועברו על צוויי וגרשתים שנאמר מביתי אגרשם ושלחתים שנאמר שלח מעל פני ויצאו וקוננתי עליהם איכה.

נקודת המוצא של דרשה זו הוא כנראה בצורת הכתיב של המלה איך, שע"פ המקובל היתה צריכה להכתב באותיות א', י', ך' סופית והנה בתורה הכתיב הוא א'י'כ'ה', ומשום הה"א המיותרת דרש ר' אבהו ששאלה זו לאדם הראשון צליל של קינה יש בה, איכה נטרפה התכנית של היות האדם בגן-עדן "ועבר, וגרשתיו וקוננתי עליו איכה".

ומכאן שמקומם של ישראל בא"י כמקומו של אדם הראשון בג"ע. ובשני המקרים נשתבשה התכנית. יתר-על-כן, בכניסתם של ישראל לארץ, יש כעין תקון החטא של אדם הראשון שנצטוה "לעבדה ולשמרה" ולא עמד בצוויו, ועל-כן באה מילת הקינה המשותפת לשני המקרים: איכה, שוויון זה בין גלותו של אדם הראשון לגלותם של ישראל באה לידי ביטוי בדרשה נוספת. "ויחמס כגן סוכו" הוא בטוי קשה, מה משמעו של החמס ומהי הסכה, ור' שמואל בן נחמני פירש את הענין כאדם הראשון שנאמר בו ויגרש את האדם וישכן מקדם לגן-עדן. אדם הראשון נכרת מגן עדן, וכך ישראל נכרתו מגן המקדש.

תפארתה של ירושלים בימי בית ראשון נזכרת בדברי המקונן והדרשנים באיכה רבתי ספחו לתיאור עדויות מסוף הבית השני. העיר רבתי עם בימי צדקיהו התפשטה והתרחבה בימי אגריפס; תנא ר' שמואל עשרים וארבע רחובות היו בירושלים ועל כל רחוב עשרים וארבע מבואות וכל מבוא עשרים וארבע שוקים, ועל כל שוק עשרים וארבע שנקים ועל כל שנק כ"ד חצרות ועל כל חצר כ"ד בתים לקים מה שנאמר יהודה וישראל רבים כחול אשר על שפת הים לרוב.

וכיוצא בם דרשת ר' הושעיא על הפסוק "ולא חמל את כל נאות יעקב" - ארבע מאות ושמונים בתי כנסיות היו בירושלים, וכל אחד היה לו בית ספר ובית תלמוד, בית ספר למקרא ובית תלמוד למשנה. עדות זו מסתברת לנו עפ"י כתובת יונית שנתגלתה לפני כחמישים שנה בחפירות העופל בירושלים, בשפוליו הדרומיים של הר-המוריה ובה נזכרים שמותם של בוני בתי כנסת לשם קריאת התורה ולמוד מצוות ובנספח להם חדרים ומתקני מים לשם הארחת עולי רגלים.

הן פסוקי הפורענות והן פסוקי הנחמה משמשים בפי חז"ל להרעיף טל של תקוה על המתאבלים-המקוננים. חרש ימינו כקדם מתפלל המקונן בסוף המגילה ומהו קדם זה, דעה אחת אומרת כאדם הראשון שכתוב בו וישכן מקדם לגן-עדן. דעה שניה - כשנות שלמה שנאמר וערבה לד' מנחת יהודה וירושלים כימי עולם וכשנים קדמוניות. רוצה לומר כשם שהפורענות נתפסת בהוראה כפולה של המין האנושי, בדמות אדם הראשון המגורש מגן עדן, ואף של ישראל המגורשים מירושלים, כך הנחמה מתחדשת בכפלים, גאולה לעם כימי דוד ושלמה, וגאולה לאדם כימי גן-עדן מקדם. צמד זה נזכר אף בדברי הנחמה, כי נחם ד' ציון, נחם כל חרבותיה, וישם מדברה כעדן וערבתה כגן ד'.

"השיבנו ה' אליך ונשובה. אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה רבש"ע שלך היא השיבנו. א"ל שלכם היא שנא' שובו אלי ואשובה אליכם אמרה לפניו רבש"ע שלך היא שנא' שובנו אלוקי ישענו לכך נאמר השיבנו ה' אליך ונשובה".

(מדרש איכה רבתי - בסופו)

"כל שלא ראה ירושלים בתפארתה לא ראה כרך נחמד מעולם, כל שלא ראה ביהמ"ק בבנינו לא ראה בנין מפואר מעולם"

(גמ' סוכה דף נ"א ע"ב)